

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԼՈՒՄԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆՈՒՄ ՊԱՀՎՈՂ «ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ԴԻՎԱՆԻ»՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՅԻ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐԽԻՎԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ «ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ»¹

Բանալի բառեր – Հայոց ցեղասպանություն, Հայկական հարց, Երուսաղեմ, Կ. Պոլիս, «Տեղեկատու դիվան», Ջավեն պատրիարք, Գրիգոր Դավիթյան, Կ. Նուրյան, Գ. Գերգերյան, վավերագիր, արխիվ, ցուցակագրում

Արխիվի թվայնացման և ցուցակագրման աշխատանքները

Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության համար աղբյուրագիտական և պատմաքաղաքական բացառիկ արժեք է ներկայացնում Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանում պահվող մեծածավալ և դեռևս քիչ ուսումնասիրված արխիվը:

Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Տ. Նուրհան արք. Մանուկյանի բարձր հովանավորությամբ, ինչպես նաև ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի նախաձեռնությամբ տողերիս հեղինակը և օսմանագետ Անի Սարգսյանը 2017 և 2018 թթ. չորս այցելությունների ընթացքում (շուրջ երեք ամիս) թվայնացրել են 11 տուփերում պահվող արխիվային վավերագրերը²: Այս ամբողջ հավաքածուն պատրիարք Նուրհան արք. Մանուկյանի անձնական վերահսկողության ներքո է³:

Շուրջ ութ տասնամյակ այս արխիվը հասու չի եղել գիտական լայն շրջանակներին, այնտեղ ուսումնասիրություններ են կատարել մասնագետներից շատ քչերը՝ գիտական շրջանառության մեջ դնելով կարևոր վավերագրեր, սակայն բազմաթիվ էջեր դեռևս կարոտ են հետազոտության և արժևորման: Արխիվի եզակի արժեքի, վավերագրերի բնույթի, ինչպես նաև

¹ Սույն ուսումնասիրությունն իրականացվել է նաև ՀՀ ԿԳՄՄՆ ԳԿ-ի «Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանում պահվող Հայոց ցեղասպանության վավերագրերի քննական ուսումնասիրությունը» թեմայի շրջանակներում (ծածկագիր 20TTSH-042):

² Արխիվում իրականացված աշխատանքների մասին տե՛ս «Երուսաղեմի Հայոց ցեղասպանության արխիվը Օսմանեան կայսրության ցեղասպան քաղաքականության մի վկայարան», հարցազրույց բանասիրական գիտ. թեկնածու, թուրքագետ Լուսինե Սահակեանի հետ, վարեց Նանե Աւագեան // «Ասպարէզ», 2020, մայիսի 8 (www.asbarez.am/369367/Երուսաղեմի-Հայոց-Ցեղասպանութեան-Ա/):

³ Պատրիարքարանում այս աշխատանքներին օժանդակելու համար շնորհակալություն ենք հայտնում Կորյուն վարդապետ Բաղդասարյանին, Պողոս սարկավազ Շահանյանին, Գուրգեն սարկավազ Բաղդասարյանին (այժմ՝ Տեր Տաճատ), Հովհաննես սարկավազ Պետրոսյանին:

թվայնացման անհրաժեշտության մասին ժամանակին շեշտել է Պետրոս Տեր-Մաթոսյանը¹: Արխիվը նաև չի ցուցակագրվել, ուստի այն այս առումով մնացել է անմշակ:

Այդ պատճառով գիտական գրականության մեջ այս արխիվի վավերագրերին հղումները տարբեր են և թերի: Ցուցակագրման աշխատանքները, որոնք նախաձեռնել է Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, կօգնեն ավելի մեծ թվով մասնագետների հասու դառնալու այս բացառիկ հավաքածուի բովանդակությանը և առավել հեշտությամբ գտնելու անհրաժեշտ վավերագիրը: Փաստաթղթերի՝ նմանատիպ արխիվների սկզբունքով մշակված և ամրագրված մեր ցուցակագրումը կօգնի նաև ուսումնասիրություններում ամբողջական հղումներ կատարելու: Հակառակ դեպքում հղումների տարատեսակությունն անխուսափելիորեն առաջացնում է խառնաշփոթ, քանի որ դուրս են մնում վավերագրերի, տուփերի կամ թղթապանակների համարները:

Մեր մասնագիտական խումբը ձեռնարկել է արխիվի ցուցակագրման ծանր ու պատասխանատու աշխատանքը, և առաջիկայում հրատարակության կհանձնվի ուսումնասիրության առաջին հատորը: Ցուցակագրելով յուրաքանչյուր վավերագիր՝ արձանագրվում է թղթապանակի համարը, բովանդակությունը, ստեղծման տարեթիվը, ուղարկողի և ստացողի կամ հեղինակի տվյալները, լեզուն, վիճակը, թղթի տեսակը, էջերի քանակը և այլ մանրամասներ՝ ըստ փաստաթղթի: Այսինքն՝ յուրաքանչյուր վավերագրի համար ստեղծվում է առանձին գիտական անձնագիր, որն օրենքով ամրագրում է նրա գոյությունը և իսկությունը:

Ներկայացնում ենք մեկ նմուշ ցուցակագրումից՝

Տուփ 1, թղթապանակ «ի (ի)», վավերագիր Հ^Գ ի 131-170

(ի 138-ը բացակայում է)

Ցուցակ

«A Primary List of the Chief Instigators and Perpetrators of the Armenian Massacres and Deportations of the Years of the Great War. (1914-1918)»

(«Մեծ պատերազմի տարիներին հայկական կոտորածների և տեղահանությունների գլխավոր հրահրողների և գործադրողների հիմնական ցուցակ (1914-1918)»)

Վավերագրում տրվում են 1915 թ. Ադրիանուպոլսի, Ռոդոստոյի, Չորլուի, Հայրաբոլուի, Իզմիթի, Այդընի, Բուրսայի, Գեմլեիքի, Չենգիլերի, Քիրմասթիի, Սըխալըչի (Միխալիչ), Ինեցոլի, Բիլեջիկի, Աֆյոն Գարահիսարի, Էսքիշեհիրի, Կաստամոնուի, Չանքրըրի, Բոլուի, Անկարայի, Բալահիսարի, Հայմանայի, Էվերեքի, Բողազլիանի, Յոզգաթի, Քըրշեհիրի, Քեսքին Մադենի, Կեսարիայի, Սիվրի Հիսարի, Կոնիայի, Կոնիա-Էրեղլիի,

¹ Տե՛ս **Der Matossian B.**, The Genocide Archives of the Armenian Patriarchate of Jerusalem // “Armenian Review”, 2011, Vol. 52, № 3-4 (Fall-Winter), p. 19-32:

Ազիզի, Բուրդուրի, Աքշեհիի վարչական ղեկավարների (նահանգապետ և գավառապետ), զինվորական հրամանատարների, սպաների, դատավորների, քաղաքացիական պաշտոնյաների, իրթիհատական կարևոր անձանց, կառավարիչների, «Emval-i metruke»-ի («Լքյալ գույքի» հանձնաժողովի) անդամների, ժանդարմերիայի, ոստիկանության պետերի, գլխավոր չեթենների անունները, որոնք իրականացրել և մասնակցել են հայերի տեղահանությանը, կոտորածներին և կոդոպուտին:

Նշվում է նաև այդ գործողություններին մասնակից կրոնական պաշտոնյաների, Հատուկ կազմակերպության (Teshkilati Mahsouse – Teshkilat-i Mahsuse) խմբավորման ղեկավարների անվանացանկը:

Վլրգ.¹ տեսակ՝ Անվանացուցակ, մեքենագիր, սև թանաք, սև և վարդագույն մտոգր.² համարակալում: Վիճակ՝ լավ: Լեզու՝ անգլ.: 41 էջ:

Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանում պահվող արխիվի ստեղծման ծանր աշխատանքներն իրականացրել է Կ. Պոլսի պատրիարքարանի «Տեղեկատու դիվանը»: Այն իր գործունեությունը ծավալել է պատմական ու աշխարհաքաղաքական առճակատումների մի բարդ ժամանակաշրջանում, որի կործանարար կիզակետում էր հայտնվել հայ ժողովուրդը: Հայոց ցեղասպանության տարիներին այդպիսի բարդ ու վտանգավոր պայմաններում նման հսկայածավալ վավերագրերի հավաքման աշխատանքը մեծ անձնվիրություն և հերոսություն էր պահանջում:

«Տեղեկատու դիվանի» կազմավորումը, գործառույթներն ու նպատակները

«Տեղեկատու դիվանի» ստեղծումը սերտորեն առնչվում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Զավեն արք. Տեր-Եղիայանի անվան հետ: 1913-1916 և 1919-1922 թվականներին՝ հայ ժողովրդի համար ծանրագույն և ճակատագրական այդ ժամանակաշրջանում, նա ստանձնում է Կ. Պոլսի պատրիարքական աթոռը: Իր հուշերում նա գրում է. «Կ. Պոլսյ Պատրիարքներուն մէջ չէ եղած ուրիշ մը, որ ինծի նման փոփոխական բախտ մը ունեցած եւ փառքի ու անկման օրեր տեսած ըլլայ»³: Պատրիարքն իր կառավարման առաջին իսկ տարիներից գրեթե ամեն օր Արևմտյան Հայաստանի տարբեր գավառներից, Կիլիկիայից և Օսմանյան կայսրության հայաբնակ այլ շրջաններից ստանում էր նամակներ, թղթակցություններ, խնդրագրեր՝ լի ահազանգերով ու ողբերգական պատմություններով: Նամակագիրներն աղերսագին օգնություն էին խնդրում՝ նկարագրելով հայության օրհասական վիճակը:

Զավեն պատրիարքը բազմաթիվ նախաձեռնությունների հետ տեղեկա-

¹ Վլրգ.-վավերագիր:

² Մտոգր.-մատիտագիր:

³ **Զաւեն Արքեպս.**, Պատրիարքական յուշերս, վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, Նախաբան:

գրեր, հանցագործությունների մասին ծանուցումներ է գրել օսմանյան իշխանություններին և մեծ տերությունների կառավարություններին, ուղիներ փնտրել՝ փրկելու հայ ժողովրդին բնաջնջումից: Սակայն, 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությանը զուգահեռ, 1916 թ. օսմանյան իշխանությունները լուծարում են Կ. Պոլսի պատրիարքությունը՝ պատրիարքին աքսորելով Բաղդադ:

Այդ ապօրինի ծրագրի իրականացմանն իր «նպաստն» է բերել երիտթուրք պարագլուխներից Ջեմալ փաշան: Օսմանյան կառավարությունը, ստեղծված իրավիճակն օգտագործելով, ծանր պայմանների մեջ դնելով Կիլիկիայի Սահակ Բ Խափայան կաթողիկոսին, Ջեմալ փաշայի միջնորդությամբ պարտադրաբար ստորագրել է տալիս թուրք կառավարության առաջ քաշած պայմանները¹: Սա այն Ջեմալ փաշան է, որին վերջին շրջանում փորձ է արվում ներկայացնել հայերի և Հայոց ցեղասպանության հարցում մյուս երիտթուրք պարագլուխ ոճրագործներից դրական առումով տարբերվող մոտեցմամբ: Այդ համաձայնությունը նպատակ էր հետապնդում ամբողջովին թուլացնել ու ոչնչացնել հայոց հոգևոր կառույցները²: Հայ ժողովրդի մեծագույն մասին բնաջնջելուց հետո երիտթուրք պարագլուխները տարատեսակ որոշումներով համակարգված ձգտում էին հայկական կառույցները վերջնականապես ոչնչացնել, նաև սրբել հայկականության յուրաքանչյուր հետք: Այդ ծրագրված գործողություններից էր նաև 1916 թ. տեղանունների թուրքացման վերաբերյալ Էնվեր փաշայի հրամանագիրը³:

Գրիգոր Գերգեյանը, անդրադառնալով Զավեն արք. Տեր-Եղիայանի աքսորին, գրում է, որ Դեր-Զորի մյութասարըֆ (կառավարիչ) Սալիհ Ջեքի բեյը, որը կազմակերպել էր շուրջ 200.000 հայերի սպանությունը⁴, ոստիկանապետ Մուսթաֆա բեյի ու նրա օգնական Բեդրի բեյի հետ ծրագրել էր Բաղ-

¹ Գ. Գերգեյանը, այդ մասին խոսելով, ներկայացնում է Սահակ կաթողիկոսին առաջադրված ծանրագույն պայմանները. «ա. Ամբողջովին խզել յարաբերությունները Էջմիածնի հետ: Բ. Ջնջել Հայկական սահմանադրությունը եւ հրատարակել նոր կանոնագիր մը պատրաստուած թուրք արդարութեան նախարարութեան կողմէ: Գ. Ջնջել Երուսաղէմի եւ Պոլսոյ հայ պատրիարքութիւնները, ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ եւ Ադրամարի կաթողիկոսութիւնները: Դ. Երկու պատրիարքական եւ երկու կաթողիկոսական աթոռները միացուելով Սահակ Խապայեան կ'ըլլար Կաթողիկոս-Պատրիարք Օսմանեան Պետութեան Հայերուն, որոնք արդէն կ'իստովին բնաջնջուած էին: Կաթողիկոս-Պատրիարքը պիտի բնակէր Երուսաղէմ Ս. Յակոբի Վանքը եւ փոխանորդ պիտի ունենար Պոլիս» (**Գրիկէր**, Եոզղատի հայասպանութեան վաւերագրական պատմութիւնը, Նիւ Եորք, 1980, էջ 69-70): Ըստ այդ համաձայնության՝ Սահակ Բ կաթողիկոսը նշանակվում է կաթողիկոս-պատրիարք, իսկ Գաբրիել եպս. Ջնափրճյանը՝ Կ. Պոլսում նրա տեղապահ:

² Այս համաձայնության ծանրագույն հետևանքներին և այլ մանրամասների անդրադարձել է Բյուզանդ Եղիայանը (տե՛ս **Եղիայեան Բ.**, Ժամանակակից պատմություն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972, Անթիլիաս-Լիբանան, 1975, էջ 57-66):

³ Էնվերի այդ հրամանագիրը տե՛ս **Sahakyan L.**, Turkification of the Toponyms in the Ottoman Empire and the Republic of Turkey, Montreal, 2011, p. 14-15 (եռալեզու՝ անգլերեն, հայերեն, ռուսերեն):

⁴ Տե՛ս **Անտոնյան Ա.**, Մեծ ոճիրը, Երևան, 1990, էջ 56:

դատ տանող ճանապարհին կազմակերպել պատրիարքի սպանությունը, որը հանձնարարված էր իրականացնել ոստիկանապետի օգնականին: Նախատեսվում էր հարձակվել պատրիարքի կառքի վրա և սպանել նրան, սակայն Անա գյուղականում տեղի քայմաքանն ընդդիմանում է, և պատրիարքը փրկվում է¹:

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Անտանտի երկրների և Օսմանյան կայսրության միջև կնքված Մուդրոսի զինադադարից հետո՝ նոյեմբերի 11-ին, բժիշկ Գրիգոր Դավիթյանի ջանքերով վերահաստատվում է 1916 թ. ջնջված հայոց սահմանադրությունը: Անգլիական զորքերը մտնում են Բաղդատ, և Ջավեն պատրիարքը վերադառնում է Կ. Պոլիս՝ իր պաշտոնին²: 1919 թ. փետրվարի 19-ին հասնելով Գում Գափու՝ նա իր ամբողջ ջանքերը ներդնում է փրկելու Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և Օսմանյան կայսրության այլ բնակավայրերի հայերի վերջին բեկորները:

Պատրիարքի անմիջական հովանու ներքո ստեղծվում են «Հայ որբախնամ ընկերություն», «Հայ Տարագրելոց կեդրոնական յանձնաժողով» ու «Հայ Կարմիր խաչ»³ կազմակերպությունները: 1919 թ. օգոստոսի 17-ին Քաղաքական ժողովի նիստի որոշմամբ կազմավորվում է նաև «Տեղեկատու դիվանը», որը պետք է հավաքեր փաստեր հայերի ժողովրդագրական վիճակի, նրանց հալածանքների, կոտորածների, տեղահանությունների և բռնագրավված ունեցվածքի մասին: Ինչպես գրում է Ջավեն պատրիարքը, «Արդ, դեսպանատանց ուղղեալ գրութիւններու պատրաստութիւնը, ինչպէս նաև անոնց կողմէ պահանջուած զանազան տեղեկութիւնները հայթայթելու, եւ Համագային Խորհուրդի քարտուղարութիւնը կատարելու և այլնի համար հարկ տեսնուեցաւ ստեղծել նոր դիւան մը որ կոչուեցաւ Տեղեկատու դիւան»⁴:

«Տեղեկատու դիվանի» գլխավոր հսկողությունը կամ «վերին տնօրինությունը»⁵ ստանձնում է բժիշկ Գրիգոր Դավիթյանը⁶: Այս անձնուրաց գործչին

¹ Գրիկեր, նշվ. աշխ., էջ 69:

² Նույն տեղում, էջ 70:

³ Առաջին այս երկու կազմակերպությունները 1919 թ. փետրվարի 28-ին միավորվեցին, և ստեղծվեց «Հայ Ազգային խնամատարությունը», իսկ «Հայ կարմիր խաչը» իր գոյությունը պահպանեց որպես միջազգային «Կարմիր խաչի» անդամ: 1919 թ. սեպտեմբերի սկզբին, ըստ Ազգային Երեսփոխանական ժողովի ընդունած օրենքի, յուրաքանչյուր հայ պարտավոր էր իր նյութական կարողության չափով «Հայրենիքի տուրք» վճարել՝ հոգալու համար կարիքավոր հայերի հոգսերը: Պատրիարքը նշում է, որ այս տուրքից գրեթե ոչ մի խուսափող չի եղել, անգամ շատերը պատրաստ էին իրենց կարողությունից ավելի շատ գումարներ տալու (տե՛ս **Ջավեն Արքեպս.**, նշվ. աշխ., էջ 280):

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 302:

⁵ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարան, Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության արխիվ (այսուհետև՝ ԵՀՊ ՀՀՀՑԱ), տուփ 1, թղթապանակ M360, վավերագիր Հ^մ Բ900-Բ903:

⁶ Բժիշկ, հասարակական-քաղաքական հայտնի գործիչ Գրիգոր Դավիթյանը ծնվել է 1866 թ. Սեֆաստիայում, սովորել Կ. Պոլսի Ռոբերտ քոլեջում, 1885-1888 թթ. Փարիզում մասնակցել է բժշկական համալսարանի դասընթացներին: 1895 թ. Կ. Պոլիսում նա զբաղվել է հանրանվեր աշ-

էր պատկանում դիվանի ստեղծման գաղափարը և կազմավորումը: Անգամ իր հրաժարականից հետո Դավիթյանը շարունակում է հսկել դիվանի աշխատանքները:

1920 թ. հայերեն վավերագրերի պատասխանատու է նշանակվում Արշակ Ալպոյաճյանը¹: Վերջինիս պետք է օգնեին Ջորա Ջորայանը, Ասատուր Նավարյանը, իսկ արխիվի վարիչ Կարապետ Նուրյանը ստանձնում է ֆրանսերեն և անգլերեն վավերագրերի հավաքման պատասխանատվությունը²: Ավելի ուշ դիվանի աշխատանքներում ընդգրկվում է Առաքել Չաքրյանը՝ որպես որբահավաքության հարցերի պատասխանատու: Դիվանի բյուջեն 1921 թ. ամսական 2000 թուրքական ոսկի էր³:

Զավեն պատրիարքը, կանխատեսելով Կ. Պոլիս քեմալականների մուտքը, արխիվում հավաքված 24 հաստափոր ծրարները 1922 թ. նոյեմբերին ուղարկում է Մանչեստր⁴՝ ի պահ տալով Գրիգորիս եպս. Բալաքյանին⁵: Նույն թվականի դեկտեմբերի 9-ին թողնելով պատրիարքական աթոռը՝ նա ստիպված հեռանում է Թուրքիայից: Որոշ ժամանակ մնում է Լառնակայում (Կիպրոս), 1926 թ. տեղափոխվում Եգիպտոս, իսկ 1927 թ. մարտի 16-ին հաստատվում Բաղ-

խատանքներով՝ անդամակցելով Բերայի Աղքատախնամին՝ որպես բժիշկ-ատենապետ, Բերայի ազգային վարժարանների հոգաբարձության ու թաղական խորհրդին: 1908-1921 թթ. դարձել է Ազգային հիվանդանոցի բժշկապետ և Ազգային Կենտրոնական վարժարանի հոգաբարձուների ժողովի անդամ: 1911-1912 թթ. մասնակցել է Կ. Պոլսի Հայ բժշկական միության հիմնադրմանը: 1908-1914 թթ. վարել է Ազգային Կենտրոնական վարժարանի խնամակալության, իսկ 1913 թ. Քաղաքական ժողովի ատենապետի պաշտոնը: 1915 թ. աքտորից ազատվել է հրաշքով: Մեծ դեր է ունեցել զինադադարից հետո Ազգային Սահմանադրության վերահաստատման հարցում: 1919 թ. նշանակվել է Քաղաքական ժողովի ատենապետ, սակայն տարաձայնությունների պատճառով 1919 թ. հունիսին հրաժարվել այդ պաշտոնից: Նա նաև Քաղաքական ժողովի արտաքին հարաբերությունների պատասխանատուն էր: Նրա նախաձեռնությամբ է ստեղծվում Տեղեկատու դիվանը: Իր հասարակական գործունեության վերջին փուլում մասնակցում է Ազգային Խնամատարության աշխատանքներին: 1924 թ. նա մահացել է Ֆրանսիայում (տե՛ս Հայ հանրագիտակ, խմբագրեց՝ Հ. Մկրտիչ Վրդ. Պոտուրեան, գիրք Դ, Պուքրեշ, 1939, էջ 608-609):

¹ Բանասեր, հրապարակագիր Արշակ Ալպոյաճյանը ծնվել է Կ. Պոլսում 1879 թ. հունիսի 7-ին, սովորել Բերբերյան վարժարանում, ապա Կենտրոնական վարժարանում: 1908-1918 թթ. «Բիւզանդիոն» թերթում զբաղեցրել է վարչական պաշտոն: 1915-1922 թթ. դասանավադել է Բերայի Եսայան վարժարանում, իսկ 1919-1922 թթ. եղել է նաև պատրիարքարանի «Տեղեկատու դիվանի» տնօրենը: Հունաստանում ուսուցչությամբ է զբաղվել Քորֆուի «Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի» որբանոցում: 1923 թ. նա դասավանդել է Կահիրեի Գալուստյան վարժարանում: 1926-1935 թթ. Կահիրեի Ազգային առաջնորդարանի դիվանապետն էր: 1936 թ. խմբագրել է «Ազատ միտք» օրաթերթը, հեղինակել է բազմաթիվ գրքեր և հոդվածներ (տե՛ս Հայ հանրագիտակ, խմբագրեց Հ. Մկրտիչ Վարդ. Պոտուրեան, գիրք Բ, Պուքրեշ, 1938, էջ 71-72): Մահացել է 1962 թ. (տե՛ս Կահիրեում Հայերեն համառոտ հանրագիտարան, հ. 1, Երևան, 1990, էջ 96):

² Զավեն Արքեպս., նշվ. աշխ., էջ 302:

³ Նույն տեղում:

⁴ Գրիկեր, նշվ. աշխ., էջ 70:

⁵ Զավեն Արքեպս., նշվ. աշխ., էջ 303:

դատում¹: 1927 թ. Գրիգորիս Բալաքյանը, ընտրվելով Մարսելի Հայոց հոգևոր առաջնորդ, արխիվն իր հետ տանում է Ֆրանսիա²: 1938 թ. Զավեն պատրիարքի խնդրանքով Բալաքյան սրբազանն այս թղթածրարներն ուղարկում է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարք Տ. Թորգոմ արք. Գուշակյանին: Նույն թվականին Զավեն պատրիարքը մեկնում է Երուսաղեմ և մեծ ոգևորություն է ապրում՝ տեսնելով արխիվի բազմալեզու, հազարավոր էջերից բաղկացած թղթածրարներն անվնաս³: 1938 թ. ի վեր՝ Հայկական հարցին և Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող արխիվը պահվում է Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանում:

Այս արխիվում է պահվում Ազգային պատրիարքարանի «Տեղեկատու դիվանի» վարիչ Կարապետ Նուրյանի⁴՝ «Պատրիարքարանի Տեղեկատու դիվանի»⁵ վերնագրով տեղեկագիրը, որն առավել համապարփակ է ներկայացնում «Տեղեկատու դիվանի» գործառույթները, կատարված աշխատանքի ահռելի ծավալն ու նպատակները: Կ. Նուրյանը գրում է, որ Գ. Դավիթյանը, որին Քաղաքական ժողովը «Տեղեկատու դիվանը» կազմակերպելու և վարելու պաշտոն էր տվել, ներկայացրել է դիվանի տեղեկագիրը և հաշիվները: Այս ամենին ծանոթանալուց հետո Նուրյանն իր իսկ քննության արդյունքներն ու տեսակետներն առաջարկներով հանձնում է Քաղաքական ժողովի ուշադրությանը⁶:

¹ Գրիկեր, նշվ. աշխ., էջ 70:

² Նշենք, որ արխիվի բոլոր վավերագրերի վրա՝ վերևից աջ անկյունում, դրված է Մարսելի Հայոց առաջնորդարանի կնիքը: Այս արխիվի մի մասը պահվում է Փարիզի Նուբարյան գրադարանում (www.bnulibrary.org/index.php/hy-am/archives-hy/les-archives-du-patriarcat-d-istanbul-hy):

³ Զավեն Արքեպս., նշվ. աշխ., էջ 303:

⁴ Կարապետ Նուրյանը ծնվել է 1878 թ. մայիսի 28-ին Կ. Պոլսում, սովորել Faur-ի, ապա Ղալաթիո կայսերական լիցեյում և ավարտել այն 1897 թ.: Երկու տարի տնտեսագիտություն է ուսանել Մանչեստրի Վիկտորիա համալսարանում: 1900 թ. Փարիզում հետևել է բժշկության դասընթացների, ապա տեղափոխվել Ամերիկա՝ ուսանելով երկրագործություն: Որպես երկրաբան՝ իր առաջին աշխատանքներն իրականացրել է Զմյուռնիայում (1906-1907): 1907-1908 թթ. անգլիական կառավարությունը նրան պաշտոն է տվել Սուդանում՝ կաուչուկի մշակությունը տարածելու գործում: Որպես օսմանյան կառավարության երկրագործական պատվիրակ՝ 1909-1911 թթ. մեկնել է ԱՄՆ, ապա՝ 1912-1913 թթ. Բրազիլիա: Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին այլ հայ պաշտոնյաների հետ նա ևս ազատվում է պաշտոնից, բայց 1916 թ. գաղափարապես Աբդուլ Մեջիդը նրան նշանակում է երկրագործական խորհրդական: Ջինադադարից հետո նա նվիրվում է Կ. Պոլսի պատրիարքարանի աշխատանքներին: 1920 թ. ընտրվում է Քաղաքական ժողովի անդամ և պատրիարքարանի «Տեղեկատու դիվանի» վարիչ, հրատարակում է «La Renaissance» թերթը: 1922 թ. քննականների՝ Կ. Պոլսի գրավումից հետո Նուրյանն անցնում է Եգիպտոս, ապա՝ Երուսաղեմ, որտեղ պատրիարք Եղիշե արք. Դուրյանը նրան հրավիրում է ստանձնելու Ս. Աթոռի դիվանապետի պաշտոնը, որը նա իրականացնում է մինչև իր կյանքի վերջը՝ 1940 թ.՝ մեծ ներդրում ունենալով դիվանի պատշաճ կանոնավորման գործում: Նուրյանը փայլուն տիրապետում էր հայերենին, ֆրանսերենին, անգլերենին, թուրքերենին և հունարենին (տե՛ս Կարապետ Յ. Նուրեան 1878-1940 // «Միոն», Երուսաղեմ, ապրիլ 1940, էջ 111-112):

⁵ Տե՛ս ԵՀՊ ՀՀՀՅԱ, տուփ 1, թղթապանակ M360, վավերագիր Հ^մբ Բ 900-Բ 902:

⁶ Նույն տեղում, վավերագիր Հ^մբ Բ 900ա (էջ 1):

«Տեղեկատու դիվանի» վարիչ Կարապետ Նուրյանի տեղեկագիրը

Անդրադառնալով «Տեղեկատու դիվանի» գործունեությանը՝ Զավեն պատրիարքը, հատվածաբար ներկայացնելով Կ. Նուրյանի տեղեկագիրը, նշում է. «Կարապետ Նուրեան, որ Պատրիարքին կողմէ ընտրուած եւ 1920 Յունիս 29ին Ազգ. Ժողովի կողմէ վաւերացուած Քաղ. Ժողովի անդամ ընտրուած էր, նոյն Դիւանին մասին տեղեկագիր մը ներկայացուցած է, որմէ կը քաղեմ հետեւեալ քանի մը հատուածները, որոնք լիովին կը բացատրեն Տեղեկատու Դիւանին կատարած դերը: Դիւանին կատարած աշխատութիւնները կը թուէ Կ. Նուրեան»¹:

Նուրյանն առաջարկների ձևով մանրամասնում է դիվանի ստեղծման կարևորությունն ու հիմնական գործառնությունները: Այդ տեղեկագրի «Կազմութիւն եւ նպատակ» հատվածում հիշվում է. «Պատրիարքարանի կազմակերպութիւնը իր ուղղակի և անուղղակի հասոյթներով, իր վարչական և ընտրական ներկայացուցչական դրութեամբ, վարչական մարմիններով կը ներկայացնէ իսկապէս պետական կազմակերպութիւն մը: Չկրնար մտածուիլ որ Քաղ. Ժողովը նախարարութեան մը նման գործառնութիւններ ունենալով հանդերձ չունենար դիւանատուն մը, որ պատրաստ ըլլար զայն լուսաբանելու ընթացիկ խնդրոց համար հաւաքելով և կեդրոնացնելով հոն Հայոց մասին բոլոր քաղաքական, տնտեսական, ընկերաբանական ծանօթութիւնները: Այս պէտքը զգալի էր մասնաւորապէս 1863 էն սկսեալ և միայն զայն կը լրացնէր Ազգ. Քաղ. Ժողովը 1919 Օգոստոսին որոշելով այսպիսի դիւանի մը կազմութիւնը»²: Գրում է նաև, որ նախապէս նման աշխատանքներ կատարվում էին «օրուան պահանջին համեմատ Յանձնաժողովներով կամ մասնաւոր կերպով մը: Արդիւնքները աստ անդ ցրուած կը մնան և այս արժեքաւոր վաւերագիրները հաւաքելու գործը կը կազմէ հիմա Տեղեկատու Դիւանին ամենէն դժուարին աշխատութիւններէն մէկը»: Նա նաև ավելացնում է. «Դիւանի կազմութիւնը սոսկ Ազգային նախաձեռնութեամբ չէ եղած: Հարկ դատուած է կազմել այս դիւանը վասնզի զինադադարէն յետոյ Պատրիարքարանը ամենօրեայ յարաբերութեան մէջ էր Դաշնակից Բարձր Գումիսէրութեան»³ հետ»⁴:



«Տեղեկատու դիվանը» Քաղաքական ժողովի կառույցներից մեկն էր և իր ներքին կանոնադրությամբ հսկողության ու պատասխանատվության էր ենթարկվում այն անդամի կողմից, որին վստահված էին Քաղաքական ժողովի աշխատանքների կարևոր մաս կազմող արտաքին հարաբերությունները»⁵:

¹ Կ. Նուրյանի տեղեկագիրը հատվածաբար տեղ է գտել Զավեն պատրիարքի հուշերում: Տե՛ս **Զավեն Արքեպս.**, նշվ. աշխ., էջ 304:

² ԵՀՊ ՀՀՀՑԱ, տուփ 1, թղթապանակ M360, վավերագիր Հմբ Բ 900ա (էջ1):

³ Գումիսէրութիւն (Կոմիսարություն) – Բարձր հանձնակատարություն:

⁴ ԵՀՊ ՀՀՀՑԱ, տուփ 1, թղթապանակ M360, վավերագիր Հմբ Բ 900ա (էջ 1):

⁵ Նույն տեղում, վավերագիր Հմբ Բ 900ա (էջ 1-2):

Այդ անդամը Գրիգոր Դավիթյանն էր: Նա ակտիվ մասնակցում էր նաև բրիտանական Բարձր հանձնակատարության Հայ-հունական բաժանմունքի յուրաքանչյուր նիստին¹: «Տեղեկատու դիվանն» ուներ իր կարմիր կնիքը:

Նշենք, որ Քաղաքական ժողովի բուն գործառույթը կանոնակարգված էր դեռևս 1863 թ. Հայոց ազգային սահմանադրության մեջ. «Իւր պարտաւորութիւնք են Ազգին բարեկարգութեան և յառաջադիմութեան մտադրութիւն և փոյթ ունենալ, իր տեսչութեան տակ գտնուող Խորհրդոց կողմէն մատուցուած ազգօգուտ առաջարկութիւնները ուշադրութեամբ քննել, և անոնց կարևորութիւնը յայտնուելէն ետքը՝ հաստատել կամ գործադրութեան արգելքները բառնալու ջանք ընել»²: Նույն սահմանադրությամբ հաստատված «Պատրիարքական դիվանատունը»³ պատերազմի ընթացքում նյութական սղության պատճառով սահմանափակել էր իր աշխատանքները և չունեի միջոցներ՝ կատարելու վավերագրերի հավաքչական ու թարգմանական բնույթի առավել ընդգրկուն աշխատանք: Ուստի կենսական է դառնում «Տեղեկատու դիվանի» հիմնումը⁴: («Տեղեկատու դիվանը» չպետք է շփոթել 1918 թ. նոյեմբերի 15-ին Եղիշե Դուրյան սրբազանի նախագահությամբ կազմված «Հայ Տարագրելոց Տեղեկատվութեան Դիւան» մարմնի հետ)⁵:

¹ ԵՀՊ ՀՀՀՑԱ, տուփ 1, թղթապանակ M360, վավերագիր Հ^տ Բ 902 (էջ 5):

² Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, Նիզամնամէի Միլլէթի Էրմէնիան, 1863, հոդ. 41, էջ 28: Տե՛ս նաև Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, Նիզամնամէի Միլլէթի Էրմէնիան, Արտատպեալ ի Գահիրէ, 1901, հոդ. 41, էջ 31:

³ Ըստ 1863 թ. Ազգային սահմանադրության 13-րդ հոդվածի՝ նախատեսվում էր պատրիարքարանում դիվանատուն հաստատել ազգային հարցերին վերաբերող գրությունների համար: Այն պետք է բաղկացած լիներ երեք գրասենյակից. ա) թղթակցության գրասենյակ, որը պետք է զբաղվեր պատրիարքարան ուղարկված և պատրիարքարանից դուրս եկած գրություններով: Բ) Արձանագրության գրասենյակ, որը պետք է զբաղվեր Ազգային ժողովի և Խորհուրդների վերաբերյալ թղթերի կարգավորումով: Գ) Ազգահամարի գրասենյակ, որը պետք է զբաղվեր հայերի ծննդյան, ամուսնության, մկրտության և մահվան փաստաթղթավորումով (տե՛ս Ազգային Սահմանադրութիւն Հայոց, հոդ. 13, էջ 20):

⁴ **Զաւէն Արքեպս.**, նշվ. աշխ, էջ 301-302:

⁵ Հայ ազգային խնամատարության կենտրոնական վարչության ընդհանուր տնօրեն Մատթեոս Մ. Էպիդաթյանը հաղորդում է, որ Ազգային խնամատարության կազմավորումից հետո «Տեղեկատվության դիվանը» ներգրավվում է վերջինիս կազմում: 1919 թ. փետրվարի 28-ին Քաղաքական ժողովի ատենապետ տիար բժիշկ Դավիթյանը հայտարարում է, որ Հայ ազգային խնամատարությունը վերջնականապես կազմված է «Տարագրելոց» և «Որբախնամ» մարմինների միացումով: «Տեղեկատվության դիվանը» Տարագրելոց / Տարագրյալների, Որբերի, Առողջապահական, Համարակալության, Թղթակցության և մամուլի, Վիճակագրության, Մթերապահության դիվանների հետ կազմում էր Ազգային խնամատարության բաժիններից մեկը: Այս դիվանն ուներ պետ և օգնական քարտուղար, 15 օրը մեկ թերթի տեսքով հրատարակում էր տեղեկատու ցուցակ, հարյուրավոր փնտրվողների և փնտրողների ցանկեր՝ վերջիններին հասցեներով, ինչպես նաև գտնվողների անուններն ու հասցեները: Տեղեկատու այս թերթը կախվում էր Կ. Պոլսի բոլոր եկեղեցիներում, ուղարկվում էր գավառներ, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետություն, Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներ, Եգիպտոս, Կիպրոս, Ֆրանսիա, Անգլիա, Իտալիա, Հոլանդիա, Բելգիա, Հունաստան, Ռումինիա, Բուլղարիա և ԱՄՆ: Իր գործունեության առաջին վեցամսյա

Տեղեկագրի «Աշխատութիւն» հատվածում Նուրյանը մեկնաբանում է «Տեղեկատու դիվանի» ծրագրված ուսումնասիրություններն ու աշխատանքները՝ դրանք դասակարգելով¹.

1. *Զինադադարից հետո Թուրքիայի ընթացքը հայոց հանդեպ*

Կ. Նուրյանը նշում է, որ դիվանի աշխատանքներում մեծ տեղ էր հատկացված պարտադիր ու կարևոր հետևյալ գործերին. 300 տեղեկագիր է պատրաստվել և ներկայացվել Բարձր կոմիսարներին (հանձնակատարներ): Հայաստանի Հանրապետությունն ու Ազգային պատվիրակությունը ևս տեղեկացված են զինադադարից հետո հայերի հանդեպ թուրքերի բոլոր հարձակումների մասին: 292 այլ տեղեկագրերով ձեռք են բերվել անհրաժեշտ փաստացի վավերագրերը՝ տեղահանության հեղինակների և նրանց գործած «քաղաքական չարիքների» մասին, որոնց թուրքերը ձգտում են արդարացնել և ազատել պատասխանատվությունից: Բրիտանական Բարձր հանձնակատարության Հույն-հայկական բաժնի նիստերում դոկ. Դավիթյանի և պ. Չաքրյանի ներկայացրած տեղեկությունները քննել է պատրիարքարանը: «Այսպես նշանակելի ծառայութիւն մատուցուած է Ազգային Դատին, ինչպէս կը հաստատեն այդ ժողովին արձանագրութիւնները»²:

2. *Զարդեր և տեղահանություններ*

Հրատարակելու նպատակով դիվանը հավաքում է ջարդերի և տեղահանությունների վերաբերյալ ստուգված և «հաւատարիմ վկայութեանց վրայ» հիմնված տեղեկություններ: Հայկական խնդրի թեմայով դիվանը հրատարակել է Կեսարիայի ու Տրապիզոնի ջարդերի մասին երկու գիրք՝ տարածելով տեղի համակիր բոլոր շրջանակներում և Եվրոպայում: Պատրաստվում է նաև հայ կղերական նահատակների մասին մի գործ ևս մամուլին հանձնելու համար: Դիվանն իր հավաքած վավերագրերը խմբագրում է և մի ուսումնասիրություն պատրաստում Հունաց պատրիարքարանի «Սև գրքի»³ հիման վրա, որը պետք է լիներ պատրիարքարանի պաշտոնական հրատարակությունը 1915-1918 թթ. ջարդերի և տեղահանությունների մասին:

3. *Վիճակագրություն*

Դիվանը, բոլոր տեղեկագրերից, պատրիարքարանի վիճակագրությու-

շրջանում դիվանը հավաքել է 36.000 վերապրող հայերի անուններ, գտել 1000-ից ավելի անհետացածների: Սկսած 1919 թ. մայիսի 15-ից՝ այն զբաղվում էր նաև վնասների հատուցման հարցերով (տե՛ս **Էպիֆանես Մ. Մ.**, Ազգային խնամատարութիւն. ընդհանուր տեղեկագիր առաջին վեցամսեայ 1 մայիս 1919-31 հոկտեմբեր 1919, Անթիլիաս-Լիբանան, 1985, էջ 91-92):

¹ ԵՀՊ ՀՀՀՅԱ, տուփ 1, թղթապանակ M360, վավերագիր Հ⁴⁰ Բ 900ա (էջ 1): Համեմատիր՝ **Ջաւէն Արքեպս.**, նշվ. աշխ., էջ 304-305:

² Վավերագիր Հ⁴⁰ Բ 900բ (էջ 2):

³ Տե՛ս *Μαύρη Βίβλος: Διωγμών και Μαρτυρίων του εν Τουρκία Ελληνισμού 1914-1918* գրքի անգլերեն թարգմանությունը՝ Greek Patriarchate, Persecution of the Greek in Turkey 1914-1918, Constantinople, 1919, 156 p., Oecumenical Patriarchate, The Black Book of the Sufferings of the Greek People in Turkey from the Armistice to the End of 1920, Constantinople, 1920, 175 p.

նից և այլ նյութերից քաղվածքներ անելով, պատրաստում է պատերազմի սկզբում պատրիարքարանի թեմերի իրական վիճակը, այն է՝ յուրաքանչյուր առաջնորդության, եկեղեցիների, վանքերի, դպրոցների, ազգային սեփականության և բնակչության թվերը ներկայացնող մի հավաքածու: Նշում է, որ նման պաշտոնական հրատարկության արժեքն անվիճելի է ազգային վնասների հատուցման տեսանկյունից: Առաջին հատորը ներկայացնում է Կասթամունուի, Պրուսայի (Բուրսա), Բալըքեսիրի, Բանդըրմայի և Իզմիրի (Զմյուրնիա) առաջնորդարանների տվյալները:

4. *Հայաստանի մասին տեղեկություններ*

Դիվանը հավաքում է ազգային քարոզչությունը շահագրգռող յուրաքանչյուր գործ: Բազմաճյուղ է տարածել է Հայաստանին վերաբերող երկրագործական տեղեկագիրը: Հայ երկրագործական միության նախագահ Կ. Նուրյանից այդ տեղեկագիրը պահանջել էր գորավար Հարբորդը¹ Հայաստան կատարած իր առաքելության ընթացքում: Դիվանը նաև զբաղվում է հայկական հողի հանքային հարստության մասին ուսումնասիրություն հրատարակելու խնդրով: Մի շարք շահեկան գրքույկներ է պատրաստել Արևելքի քաղաքակրթության վրա հայերի դերի մասին: Այդ շարքի առաջին հրատարակությունը «Les Arméniens et l'imprimerie» («Հայերը և տպագրությունը»)² գրքույկն է:

5. *Վավերագրերի հավաքում և Մատենադարան*

Այս հատվածում Նուրյանը տեղեկացնում է, որ դիվանն ուսումնասիրության համար հավաքում և դասավորում է հայերի հասարակական, քաղաքական կյանքին վերաբերող բոլոր շահեկան վավերագրերը: Հայկական ընկերություններն ու պաշտոնական մարմինները հավաքել և դասավորել են 600-ից ավելի տեղեկագրեր, վիճակագրություններ և այլ վավերագրեր: Դիվանն ունի նաև հայերին վերաբերող գործերից կազմված Մատենադարան, որին ավելացել է ևս 7800 հատոր, հիմնականում՝ Հրանդ Ասատուրի և Թեոդիկի ազգային բովանդակությամբ «մատենադարանները», որոնց պահպանությունը վստահված է դիվանին:

6. *Ազգային արխիվ*

Այս հատվածում Նուրյանը հաղորդում է, որ պատրիարքարանի արխիվը պահվում է վատ պայմաններում, վտանգված է և ենթակա կորստի: Ուստի «Տեղեկատու դիվանը» առաջարկում է այդ արխիվը դասավորել ուսումնասիրության համար և պահել Բերայի Ս. Երրորդություն եկեղեցու պահարանում: Ազգային վարչությունը հաստատել է Քաղաքական ժողովի՝ պահարանը հարդարելու և մեկ արխիվագետ նշանակելու հրամանը:

¹ Հայաստանի մանդատը ստանձնելու ԱՄՆ-ի մտադրության նպատակով Փարիզի հաշտության խորհրդաժողովի՝ 1919 թ. մարտի 20-ի որոշմամբ Ամերիկայի կառավարությունը գորավար Ջեյմս Հարբորդին գործուղում է Հայաստան և Մերձավոր Արևելք:

² Les Arméniens et l'imprimerie. Etudes sur la civilisation arménienne, Kéchichian Fils, Stamboul, 1920, 70 p.

7. Նուրյանը նշում է, որ խնայողության պատճառով «La Renaissance»¹ թերթի փակումով պատրիարքարանը զրկվել է ազգային խնդիրներն օտար լեզվով պաշտպանող լրագրից: Նա գրում է, որ ժամանակն է հետևել հունական առաջարկներին՝ միավորվելով պաշտպանել երկու ազգերի շահերը հասարակական մեկ օրգանում: Հույներն արդեն այդ նպատակով մի լրագիր են հովանավորում: Իրենց խնդրած համեստ նպաստն այդ գործի համար 250 օսմանյան լիրա է: «Տեղեկատու դիվանի» այդպիսի ձեռնարկը կունենա դրական արձագանք հունական և անգլիական շրջանակներում՝ շատ օգտակար լինելով ազգային հարցի համար, պաշտպանելով փոքրամասնություններին վնասների հատուցման և այլ խնդիրներում: Տեղեկագրի «Ելևտական» հատվածում նշվում է, որ «Տեղեկատու դիվանին» հատկացված է ամսական 410 օսմանյան լիրայի վարկ: Նուրյանը ներկայացնում է 1919-1920 թթ. ծախսերի հաշվետվությունը՝ խնդրելով, որ Քաղաքական ժողովը բարձրացնի դիվանի ամսական վարկը մինչև 700 օսմանյան լիրայի: Նշում է նաև, որ դիվանը, լինելով համազգային շահերին նվիրված կազմակերպություն, պետք է կցել Ելևտական հանձնաժողովին, ինչպես ծրագրել էր Քաղաքական ժողովը: «Վարչություն» հատվածում ընդգծում է, որ դիվանի կազմակերպումը և վերին տնօրինությունը վստահված էին դոկ. Դավիթյանին, որը մասնակցում էր բրիտանական Բարձր հանձնակատարության Հայ-հունական բաժանմունքի յուրաքանչյուր նիստին: Անվերապահորեն հայտարարում է, որ Դավիթյանը «արժանիօք կիրարկած է» այդ դժվար պաշտոնը: Առաջարկում է Քաղաքական ժողովին հրավիրել դոկ. Դավիթյանին՝ պահելու «Տեղեկատու դիվանի» և անգլիական դեսպանատան Հայ-հունական նիստերում իր պաշտոնները²: Հայտնում է նաև, որ դիվանի աշխատանքներն ընդարձակված են, և Քաղաքական ժողովն իրեն է վստահել դիվանի հսկողության և Հայ-հունական բաժանմունքի երկրորդ պատվիրակի պաշտոնները: Ամփոփելով տեղեկագիրը՝ Նուրյանը շեշտում է, որ հաստատված են դիվանի մեծ կարևորությունն ու առաջնակարգ օգտակարությունը: Կրկին շեշտում է, որ հարկ է դոկ. Դավիթյանին խնդրել՝ պահելու վերին տնօրինությունը և իրեն՝ Նուրյանին, տալ դիվանի հսկողության իրավունքը³:

«Տեղեկատու դիվանի» գործունեությունը ներկայացնում է նաև Կ. Նուրյանի 1920 թ. օգոստոսի 24-ի թվակիր նամակը՝ ուղարկված Ջավեն պատրիարքին և Քաղաքական ժողովի նախագահին⁴: Նա հաղորդում է, որ 1920 թ.

¹ Ֆրանսերեն այս թերթը սկսել է հրատարակվել 1918 թ., և ամբողջ հավաքածուն պահվում է Նուբարյան գրադարանում (տե՛ս Նուբարյան գրադարանի կայքէջը www.bnulibrary.org/index.php/hy-am/periodiques-hy): Թերթի խմբագիրներն էին Տիգրան Չալանը և Կարապետ Նուրյանը (**Ջաւեն Արթէպաւ**, նշվ. աշխ., էջ 302):

² ԵՀՊ ՀՅՀՀԱ, տուփ 1, թղթապանակ M360, Հ^մ Բ 900ա (էջ 5):

³ Նույն տեղում, վավերագիր Հ^մ Բ 900բ (էջ 6):

⁴ Նույն տեղում, վավերագիր Հ^մ Բ 883-Բ 886 (էջ 235-238):

որում համարում են արդարեւ յարմարութեամբ, որով ընդ ինչ քանիս ընդ. եղանակ
արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս:

II Աղբակներ

Գործակարգն ընդ ինչ քանիս ընդ. եղանակ արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս
համարում են արդարեւ ինչ քանիս: Գործակարգն արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս
նախ քան ինչ քանիս: 1. Բարձր ընդ. եղանակ ընդ. եղանակ արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս:

Այս արհարարաց արհարարաց ընդ. եղանակ արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս
արհարարաց ընդ. եղանակ արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: 300 արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս
Գործակարգն և արհարարաց արհարարաց արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս
Գործակարգն, որով արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: 292 արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս
արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս
արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս:

Այս արհարարաց արհարարաց արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: Գործակարգն և արդարեւ ինչ քանիս
արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս
արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս

Գործակարգն և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս
արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս
արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս

2. Գործակարգն և արհարարաց

Այս արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս
արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս
արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս
արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս: արհարարաց և արդարեւ ինչ քանիս

$$= 6 =$$

Здравствуй, друг! Прими искреннее участие к тебе и к твоим близким. Я надеюсь, что ты скоро поправишься и будешь здоровым и счастливым. Я люблю тебя и твою семью. Прощай.

Chapman

[illegible][illegible]

Free from the

G. E. Cooper

1. որոշված է ոճրագործների դեմ բացված բոլոր դատերը կայացնել ըստ դաշնագրի (Մուդրոսի – Հ. Մ.) 142-րդ և 230-րդ հոդվածների, և այդ դատերն Ազգերի դաշնակցության (լիգա – Հ. Մ.) նշված դատարանների առջև պետք է լինեն: 2. Մինչև այդ ատյանների կազմությունն անգլիական իշխանություններն այլևս ձեռքալալություններ չեն իրականացնի, և հայերի բողոքները պետք է լավեն պատերազմական ատյանում: 3. Նաև ասվել է, որ նրանք չեն կարող զբաղվել փոքր ոճրագործներով, այլ միայն՝ նշանավոր և բարձր պաշտոնյաների հարցերով: 4. Գլխավոր ջարդարարներին Ռեքստոնը դասակարգել է չորս խմբի. ա) արդեն ձեռքալալվածներ, բ) դեռ չձեռքալալված, սակայն հսկողության ներքո գտնվողներ, գ) դեռևս դեսպանատան ուշադրությունից դուրս մնացածներ, դ) ոճրագործներ, որոնց ձեռքալալելու հույս չկա, և գտնվում են փախուստի մեջ: 5. Նշվում է նաև, որ Ռեքսթոնը բողոքել է, որ ոճրագործների դատավարության համար անհրաժեշտ փաս-

տաթղթերի կարիք կա, և խորհուրդ է տվել «Տեղեկատու դիվանի» տնօրենին, որ նա իր ամբողջ ջանքերը կենտրոնացնի այս խնդրի վրա: Մասնավորապես շեշտել է, որ ոճրագործները հարուստ և ազդեցիկ են ու մինչև հասնեն Ազգերի լիգայի նշանակած ատյանի առջև, իրենց փրկելու համար կվարձեն լավագույն փաստաբաններ, մանավանդ եթե չգտնվեն ուժեղ և ճշգրիտ ամբաստանություններ և վկաներ: 6. Նուրյանը հայտնում է նաև, որ անգլիական իշխանությունների կողմից ձերբակալված թուրքերի մի գաղտնի ցանկ է հանձնվել իրենց և խորհուրդ տրվել շատ արագ պատրաստելու նրանց թղթածրարներն ու վկաներին: 7. Խնդրել են, որ գրությունները գրվեն անգլերեն, նաև կարիք է լինելու ֆրանսերեն պատճեններ ունենալ:

Նուրյանն ամփոփելով նշում է՝ դիվանի գործն այդ ձերբակալվածների թղթածրարները հնարավորինս ամբողջացնելն է, կարևոր վկայությունները դասավորել և թուրք ոճրագործներին ի նպաստ վկայություն տվող հայերին հասկացնել իրենց ազգային պարտականությունները: Այդ թղթածրարներն ու վկայություններն անգլիական դեսպանատուն հանձնելուց առաջ պետք է քննել մասնագետ և կարող իրավաբանների հանձնախումբը: Հայտնում է նաև, որ դիվանն առժամանակ չի զբաղվելու փոքր ոճրագործներով, քանի որ այդ գործերը լսելու է թուրքական Պատերազմական ատյանը¹:

Արխիվում պահվող մի շարք նամակներ ևս առնչվում են «Տեղեկատու դիվանի» ծավալած գործունեությանը: Այս առումով ուշագրավ է Գ. Դավիթյանի 1920 թ. մայիսի 31-ի նամակը (մեկ էջ)՝ ուղղված Հայ-կաթողիկե պատրիարքական տեղապահ Տ. Օգոստինոս արք. Սայեղյանին: Դավիթյանը հայտնում է, որ «Տեղեկատու դիվանում» են ամփոփվում այն բոլոր տեղեկությունները, որոնք կարևոր են քաղաքական, վիճակագրական, պատմական տեսանկյունից և պետք է օգտագործվեն կամ հաղորդվեն ուր որ հարկն է: Խնդրում է, որ Հայ-կաթողիկե պատրիարքարանը դիվանին տրամադրի հայկական գավառներից ստացված տեղեկությունները՝ տիրող կացության, տեղահանության, այդ շրջանում և անցյալում ազգային հարստության, հին ու նոր ջարդարարների վիճակագրությունների, կրթական և բարեգործական հաստատությունների մասին նամակների պատճենները կամ բնագրերը²: Նույն ամսաթվով ու նույնաբովանդակ մի նամակ Դավիթյանը գրել է նաև Հայ բողոքական համայնքի ազգապետ Զենոբ Պեզճյանին՝ ավելացնելով, որ վերջինս մոտ է ամերիկյան շրջանակներին և կարող է իրենց համար բոլորովին անծանոթ տեղեկություններ ունենալ: Խնդրում է դրանք տրամադրել դիվանին՝ ապահով և վստահ լինելով, որ այդ տեղեկությունները գաղտնի կմնան³:

¹ ԵՀՊ ՀՑՀՀԱ, տուփ 1, թղթապանակ M360, վավերագիր Հ^մ Բ 883-Բ886 (էջ 235-238):

² Նույն տեղում, վավերագիր Հ^մ Բ 877 (էջ 224):

³ Նույն տեղում, վավերագիր, Հ^մ Բ 879աբ:

Արխիվի «Բովանդակությունը»

Վավերագրերի թվայնացման, ինչպես նաև ցուցակագրման աշխատանքներն իրականացնելիս մեզ մշտապես հետաքրքրում էր, թե արդյոք արխիվը չի՞ ունեցել «Բովանդակություն» կամ որևէ ցուցակագրում: Ուրախությամբ պետք է նշենք, որ 2021 թ. Լուս Անջելեսի «Արարատ-Էսփիջյան» թանգարանում¹ անվանի ցեղասպանագետ Վահագն Տատրյանի արխիվում աշխատելիս հայտնաբերեցինք Երուսաղեմում պահվող արխիվի «Բովանդակության» թերևս բնօրինակը (վավերագրի վրա նշված չէ՝ երբ և ում կողմից է կազմված): Այս «Բովանդակությունը» միանգամայն ամբողջացնում է Ջավեն պատրիարքի հետևյալ բնորոշումը. «Մեծապես անակնկալի եկայ տեսնելով հոն կատարեալ հաւաքածոյ մը վաւերագիրներու և արձանագրութիւններու 1918-1922 բոլոր կարելոր դէպքերուն»²:

Սակայն մեր աշխատանքների ընթացքում ակնբախտեն տեսանելի դարձավ, որ որոշ թղթածրարներում վավերագրերի էջագրության հերթականությունը խախտված է: Հիմք ընդունելով Ջավեն պատրիարքի վկայությունն առ այն, որ Արշակ Ալպոյաճյանն ու Կարապետ Նուրյանը մեծ և գնահատելի աշխատանք են կատարել արխիվը հավաքելու և դասավորելու գործում³, ինչպես նաև մեր ձեռք բերած «Բովանդակությունը», կարող ենք ենթադրել, որ այդ էջերի հերթականության փոփոխությունը հետևանք է հետագայում նոր վերադասավորման:

Շնորհիվ արխիվի նկատմամբ պատրիարք Նուրհան արք. Մանուկյանի ցուցաբերած հոգածության՝ մեզ հնարավորություն է տրվել թվայնացումը և ցուցակագրման աշխատանքներն իրականացնել արխիվի ներկայիս ստատիկ վիճակը պահպանելով՝ չխախտելով վավերագրերի՝ արդեն իսկ եղած հերթականությունը:

Թեև այդ «Բովանդակությունը» արխիվի պարունակությունը ներկայացնում է առավել ընդհանրացված ձևով, այդուհանդերձ այն հնարավորություն է ընձեռում գաղափար կազմելու վավերագրերի շրջածիրի մասին, իսկ մեր ցուցակագրումն առավել լայն տեղեկություններով է ներկայացնելու արխիվի վավերագրերի բովանդակությունը: Նշենք, որ Գրիկերը հիշատակում է 24 թղթածրարի մասին, սակայն ստորև հրապարակվող մեքենագիր «Բովանդակությունը» 25 թղթածրար է վկայակոչում, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ արխիվը նախապես բաղկացած է եղել 25 թղթածրարից:

¹ Վահագն Տատրյանի արխիվ, Box 19: Խորին շնորհակալություն ենք հայտնում ԱՄՆ-ի Լուս Անջելեսի «Արարատ-Էսփիջյան» թանգարանի տնօրեն տիկին Մագի Մանգասարյան-Գոշինին՝ մեզ Վ. Տատրյանի արխիվում ուսումնասիրություններ կատարելու հնարավորություն տալու համար:

² **Զաւէն Արքեպս.**, նշվ. աշխ., էջ 303:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

Ստորև ամբողջությամբ ներկայացնում ենք այդ «Բովանդակությունը»¹.

«Հայկական Հարց»

Փաստաթուղթեր, /25 ծրար/²

Ծրար 1. /Թիւ 1-1000 - Բ. 235/ (Ձեռագիր հավելում՝ Հ և Մ)

Ատենագրութիւնք Ազգային ժողովոյ, 1919-1922 տարիներու:

Ծրար 2. /Թիւ. Բ 256 - Բ. 676/

1. Տեղեկագիր Խորհրդ. Քննիչ Յանձնաժողովի:
2. Տեղեկագիր Մուշեղ Եպիսկոպոսի [Մերոբյան]:
3. Տեղեկագիր Ատենապետ Դիւանի:
4. Նամակներու ընդօրինակութիւններ:
5. Տետրակի պրակներ:

Ծրար 3. /Թիւ. Բ 680 - Գ. 10/

1. Ֆրանսերէն տեղեկագիր մը:
2. Իզմիրի ջարդին մասին տեղեկագիր:
3. Ցանկ մը նամակներու:
4. Հաշուի տետրակներու պրակներ:
5. Լուսանկարներ:
6. Իզմիրի աղէտի մասին: (Ձեռագիր հավելում՝ Բ. 949-971 Առաջնորդ Ղևոնդ եպս. Դուրեանի տեղեկագիր, Oct. 13, 1922 Athens)
7. Ֆրանսերէն տեղեկագիր մը Մեծ Պատերազմի նահատակներու մասին:
8. Այլեւայլ թուղթեր, հաղորդագրութիւններ, ատենագրութիւնք:

Ծրար 4. /Թիւ. Գ. 11- Դ. 142/

1. Տեղեկագիր Տեղեկատու Դիւանի եւ հաշիւներ:
2. Հաշուի տետր մը:
3. Ֆրանսերէն տեղեկատուութիւններ:
4. Բարձր Գումիսէրներու ուղղեալ նամակներ:
5. Բարձր Գումիսէրներու ուղղեալ տեղեկագիրներ:
6. Բարձր Գումիսէրներու ուղղեալ տեղեկագիրներ:

Ծրար 5. /Թիւ. Դ. 143 - Ե. 63/

1. Ցանկեր Եղեռնի պատասխանատու Թուրքերու:
2. Վիճակագրութիւններ եւ տեղեկատուութիւններ:
3. Օրինակներ դաշնագիրներու եւ յիշատակագիրներու:
4. Նամակներ եւ «Հայկական խնդիր» յիշատակագիր: Պակաս. Դ. 673-675, Դ. 928

¹ Վավերագիրը հրատարակվում է հավատարիմ բնօրինակին: Փակագծերում տրվում են վավերագրի վրա եղած ձեռագիր հավելումները: Վերականգնողական նշանները մերն են՝ *Լ. Մ.*:

² Առաջին էջի վերջում ձեռագիր կարմիր մտտգր. մակագրությամբ՝ «Տեղեկատու Դիւանի անդամներ Շահպազ, Ալպոյաճեան, Թէոդիկ և Նուրեան՝ վարիչ»:

Ծրար 6. /Թիւ. Ե. 64- Ձ. 29/

1. Տեղեկատուութիւններ եւ յիշատակագրեր:
2. Նոթիսներ եւ տեղեկագրեր:
3. Նամակներ Տեղեկատու Դիւանին ուղղեալ. (Ձեռագիր հավելում՝ Հեռագիրներ ջարդերու մասին):
4. Կիլիկեան թղթածրար:

Ծրար 7. /Թիւ. Ձ. 30 - Է. 52/

1. Թուրք պաշտօնատարներու հաղորդագրութիւններ. /Լաւ է ըսել «Կառավարիչներու եւ հրամանատարներու միջեւ փոխանակուած ծածկագիր հեռագիրներ»/ (Ձեռագիր հավելում՝ Ի – 714-889):
2. Կիլիկեան թղթածրար /Հայերէն նամակներ/:
3. Նամակներ Պօղոս Նուպարի եւ Նորատունկեանի:
4. Կիլիկեան թղթածրար /Ֆրանսերէն/:
5. Իզմիրի մասին թուղթեր:

Ծրար 8. /Թիւ. Է. 53 - Ը. 14/

1. Ջարդերու մասին /Էրզրում, Կիլիկիա, Քասթեմունի/:
2. Տեղեկագրութիւններ եւ վիճակագրութիւններ:
3. Թղթածրարներ Արեւելեան Թրակիոյ:
4. Ատենագրութիւններ «Համագումար ժողով»ի:
5. Ընդհանուր ծանօթութիւններ գաւառներու մասին:
6. Հայ-Յոյն հատուած «Ժողովի Ատենագրութիւնը»:

Ծրար 9. /Թիւ. Ը. 15 - Ը. 940/

1. Յիշատակագրեր եւ տեղեկատուութիւններ Թուրքերու մասին:
2. Այլեւայլ նամակներ Պատրիարքարան ուղղեալ:
3. Յիշատակագիր մը «Հայկական Խնդրոյ» վրայ:
4. Տեղեկագրութիւն Մեծ Պատերազմի զոհերուն վրայ:
5. Յիշատակագրեր ջարդերու եւ տեղահանութեանց մասին:
6. Տեղեկագրեր օտարներու կողմէ:
7. Տեղեկագրեր Հայերու մասին /Տամատեան/:
8. Վանի մասին – Մուշեղ Եպս.ի, Թորգոմ Սրբազանի [Գուշակյան] եւ այլ թուղթեր:
9. Նամակներ /Ֆրանսերէն եւ Անգլերէն/:
10. Տեսակցութեանց արձանագրութիւններ: Պակաս. Ը. 300 – Ը. 329:

Ծրար 10. /Թիւ. Ը. 941 - Ժ. 57/

1. Թէքէեանի թղթածրար /Ը. 941 – Թ. 293/:
2. Իթթիհատ-Թերաքքը անդամներու մասին:
3. Ջանազան նահանգներու Թուրք յանցաւորներու ցանկեր:
4. Տեղեկատուութիւններ Քեմալական պատուիրակութեան մասին:
5. Ատենագրութիւնը Համագալիին Խորհրդոյ:

6. Նամակներ եւ տեղեկագրութիւններ: Պակաս. Թ. 306-Թ. 525

Ծրար 11. /Թիւ Ժ. 58 - Ժ. 982/

1. Տեղեկատուութիւններ 1920-ի:

2. Տեղեկագիրներ ջարդերու պատասխանատուներու մասին եւ Թրքական կառավարութեան կազմին շուրջը: (Ձեռագիր հավելում՝ Թրքական զինուորականներու հեռագիրներ ջարդի մասին Օսմաներէն. Ծրար 17):

3. Տեղեկատուութիւններ գաւառներէն եւ անոնց մասին:

4. Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ նամակներ:

5. Ծրար մը տեղեկագիրներ գաւառներու մասին: Պակաս. Ժ. 104

Ծրար 12. /Թիւ Ժ. 983 - Լ. 32/

1. Ցանկ Թուրք պատասխանատուներու:

2. Նոյնի Հայերէնը:

3. Որբերու եւ այրիներու ազատութեան մասին: (Ձեռագիր հավելում՝ The Narration of a Bulg. Lady Քղիէն 396-412):

4. «Անկախ Հայաստան» վերնագրով տետրակ մը:

5. Հայոց Պատմութեան հակիրճ տեսութիւն մը / 78 էրես, ֆրանսերէն:

6. Տեղեկագիրներ Թուրք կառավարութեան պաշտօնեաներուն: (Ձեռագիր հավելում՝ Գիրք ա. ա. 715-746, բ. 747-778, գ. 779-809, դ. 810-837: Նոյնը Զ տառ 30-154, Ծրար 7, -Ջարդի հեռագիրներ Զ 30-154):

7. Կիլիկեան թղթածրար:

Ծրար 13. /Թիւ Լ. 33 - Խ. 10/

1. Զանազան նամակներ:

2. Մաս մը ատենագրութիւն Ազգային Պատուիրակութեան:

3. Հայկական Խնդրի մասին /90 էրես. Հայերէն/:

4. Նամակներ Ազգային Պատուիրակութեան:

5. Թուրքերու դէմ կատարուած դատավարութեանց շուրջ:

6. Գաւառներու ջարդերու մասին տեղեկագրութիւններ:

7. Նամակներ, տեղեկագրութիւններ:

Ծրար 14. /Թիւ Խ. 11 - Ծ. 42/

1. Նամակներ եւ տեղեկագրութիւններ գաւառներէն /Հայերէն/:

2. Նամակներ ուղղեալ Կ. Պօլսոյ Եւրոպական պաշտօնատարներու:

3. Հայոց վիճակագրութեան եւ Յունաց դէմ ամբաստանութիւններ:

4. Նամակներ, տեղեկագիրներ, օտար պաշտօնատարներու հետ թղթակցութիւններ եւն:

5. Վիճակացոյցներ չորս թեմերու: (Ձեռագիր հավելում՝ Kastamonu, Kütahya, Ակն, Արաբկիր, İzmid (քարտեզներով)

6. Ամասիոյ (ձեռագիր հավելում՝ Խ 937) ջարդին (ձեռագիր հավելում՝ 15.000) մասին. (Ձեռագիր հավելում՝ Գէորգ Վրդ. Իբրանոսեան, Պատրիարքական Տեղապահ Ամասիոյ և Տոքթ. Բարունակ Օսկի, Ազգային Խորհուրդի

անդամ). գաւառներու մասին նօթեր, տաճկերէն թուղթեր եւն:

Ծրար 15. /Թիւ Ծ. 43 - Կ. 41/

1. Յիշատակագիրներ /Հայ բանակին ձախողութիւնը/. շրջաբերական-փրօփականտի յանձնախումբ:

2. Խատիսեանի տեսակցութիւնները:

3. Նամակներ Ֆրանսական կառավարութեան. Տեղեկագիր Հ. Հ. Պետ. դիմումներուն:

4. Ազգային Պատուիրակութեան նամակները եւ Խաղաղութեան ժողով:

5. Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան «մէմուար»ը:

6. Հայ որբերու թղթածրար /Անգլերէն, Հայերէն, Ֆրանսերէն/:

7. Տեղեկագիրներ. տեղեկատուութիւններ օտարներէ ղրկուած տեղեկութիւններ. Անգլերէն եւ Ֆրանսերէն «մէմուար»:

8. Ամերիկեան թերթի ղրկուած տեղեկութիւններ:

9. Ջարդերու մասին թուղթեր Ազգ. Դաշնակցութեան /Թուրք պատասխանատուներու շուրջ/:

10. Թուրք Միլիներու դատավարութիւնը:

11. «Հայեր եւ Արեւմտեան Քաղաքակրթութիւն». 2 օրինակ եւ թրգմ. եւն:

12. Տեղեկատուութիւններ. նամակներ, եւն: Պակաս Ծ. 232

Ծրար 16. /Թիւ Կ. 42 - Հ. 117/

1. Թալաաթ փաշայի մասին:

2. Ջարդերու պատասխանատուութեանց մասին:

3. Ամերիկեան թղթակցութիւններ եւ «մէմուար»ներ:

4. Հայոց կալուածներու մասին:

5. Թուրք պաշտօնատարներու կողմէ տեղեկագրութիւններ:

6. Օսմանեան Կայսրութեան Հայերու վիճակագրութիւնը:

7. Ջարդերու մասին տեղեկութիւններ:

8. Վիճակագրական տախտակներ:

9. Գաւառներու վիճակին մասին, 1918-ի Զինադադարէն ետք: Պակաս. Կ 124, Կ. 146

Ծրար 17. /Թիւ Հ. 118 - Զ. 123/ (Ձեռագիր հավելում` Հ 558-579. Գիրք ա.)

1. Տաճկերէն նամակներ:

2. Թալաաթ փաշայի մասին:

3. «Մէմօրանտա» Կիլիկիոյ եւ Հայկական տեղահանութեանց մասին:

4. Նամակներ եւ յիշատակագրութիւններ:

5. Համաձայնագրեր եւն:

6. Հինգ տետրակ հայատառ թրքերէն: (Ձեռագիր հավելում` հ. 558-578 Գիրք ա. Turk[ish]. Mil[itar]y commanders, valis etc. 579-625, Բ. 601-625, Գ. 626-647, Դ. եւ Ե (essay)

7. Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան նամակները:

8. Ազգային «քօմիւնիքէ»:

9. Թղթածրար Արք. Տէր Յակոբեանի: Պակաս. Հ. 124, Ձ. 16

Ծրար 18. /Թիւ 2. 124 - Ղ. 3/

1. Նամակներ Ազգ. Պատուիրակութեան:
2. Զանազան Յիշատակագիրներ եւ վիճակագրութիւններ:
3. «Լէ Սուֆրանս Արմենիէն Է Լ' ասսիսթանս»¹ /52 էրես/:
4. Հայերէն թղթակցութիւններ զանազան գաւառներէ:
5. Հայկական ջարդերու շուրջ համաձայնական յայտարարութիւններ:
6. Տեղեկատու Դիւանին «գոբի» (պատճեն – Լ. Ս.) տետրակի մասին:
7. Ֆրանսերէն տեղեկագրութիւններ:
8. «Կեսարիոյ Դէպքերը» տետրակ մը: Պակաս. Ձ. 272, Ձ. 777

Ծրար 19. /Թիւ Ղ. 4 -Ճ. 150/

1. Հայերէն նամակներ ուղղեալ Տէր Յակոբեանի:
2. Հայերէն նամակներ ուղղեալ Ազգ. Պատուիրակութեան:
3. Ռոտոսթոյէն նամակներ. Գերմանական գրեր:
4. Տեղեկագիրներ եւ յիշատակագրեր:
5. Ատենագրութիւն Համագգային Ժողովոյ:
6. Ընդօրինակութեան տետրակ մը /1919-22/:

Ծրար 20. /Թիւ Ճ. 151 - Մ. 229/

1. Ընդօրինակութեան տետրակ /113 էրես/ :/1919 Մարտ. 12-1921 Յուն. 29/:
2. Ընդօրինակութեան տետրակ /79 էրես/ :/1912 Սեպտ. 4 - Նոյեմբեր 11/:
3. Ընդօրինակութեան տետրակ /386 էրես/ :/1913 Սեպտ. 4 -1 Յունուար 1914/:
4. Ընդօրինակութեան տետրակ /153 էրես/ :/1913 Հոկտ. 29/:
5. Ընդօրինակութեան տետրակ /500 էրես/ :/1912 Հոկտ. – 1913 Սեպտ. 4/:

Ծրար 21. /Թիւ Մ. 230 - Յ. 18/

1. Տաճկերէն թուղթեր:
2. Տաճկերէն տետրակներ:
3. «Ձեռագիր Նիւթեր» խորագրով տետրակ մը:
4. Արձանագրութեան 2 տետր Խորհրդ. եւ Վարչ. Յանձնաժողովներու, 1913-էն:
5. Հաշուի տետրակ մը:
6. Հայերէն տեղեկագիրներ:

¹ Թարգմանաբար՝ «Հայերի տառապանքները և նրանց ցուցաբերված օժանդակությունը»:

7. «Աբէրսիւ Ժէներալ Սիւր լէ Ֆինանս տէ Բրովինս Արմենիէն»¹:
8. Ռուսերէն մի քանի գրութիւններ:
9. Ընդհանուր Քննիչներու մասին զանազան գրութիւններ:
10. Զանազան տեղեկագիրներ եւ նամակներ:
11. Տպագրեալ տետր մը եւ ուրիշներ, Բարենորոգմանց մասին:

Ծրար 22. /Թիւ 3. 19 - Ն. 151/

1. Հայոց ջարդին Թուրք պատասխանատուներու թղթածրարներ:
2. Տաճկերէն գրութիւններ:
3. Գաւառներու տնտեսական եւ քաղաքական վիճակին մասին վիճակագրութիւններ եւ տեղեկագիրներ:
4. Երկու Տաճկերէն տպեալ տետրակներ:
5. Գաւառներէն եկած տեղեկագիրներ, վիճակագրութիւններ եւ խնդրագրեր:

Ծրար 23. /Թիւ Ն. 152 - Ն. 967/

1. Ազգային Պատրիարքարանի եւ Ազգային Պատուիրակութեան Բարենորոգմանց ծրագիրները եւ Դեսպանատանց հետ տեսակցութիւններ:
2. Բարենորոգմանց Ռուսական ծրագիր, նախագծեր եւ անոց մշակումը:
3. Բարենորոգմանց մասին Պօղոս Փաշայի թղթակցութիւններ, 1913-14:
4. Պօղոս Փաշայի նամակները: Պակաս. Ն. 423, Ն. 445

Ծրար 24. /Թիւ Ն. 968 - Շ. 789/

1. Արտասահմանեան նամակներ. Ս. Էջմիածին, Բեդերսպուրկ, Թիֆլիս, Պերլին, Վիեննա, Եգիպտոս, Ճափոն, Ռումանիա, Անգլիա, Աւստրալիա, Ամերիկա, Պուլկարիա, Փարիզ, Սելանիկ: Պատուիրակներու տեղեկագրեր:
2. Բարեկարգութեան ծրագրի պատճառաբանութիւն. Պատրաստութեան ատաղձը եւ նախնական ձեւերը:
3. Ապահովութեան Յանձնաժողովի տեղեկագիրը յարակից պաշտօնագիրներով:

Ծրար 25. /Թիւ Շ. 789 - Վերջ/

1. 46 հատ Տաճկերէն թերթեր, ամբաստանութիւն եւ դատաւարութիւն ջարդարարներու դէմ:
2. 61 կտոր մեծ ու փոքր քառթեր:
3. 89 կտոր թերթերէ կտրօններ, յայտարարութիւններ եւ քարտէս:
4. Մէկ հեռագրական բառարան:
5. 33 լուսանկար Թուրքերէն վաւերագրերու:
6. Ծրար Հայոց անուններու:

¹ Թարգմանաբար՝ «Ընդհանուր ակնարկ հայկական նահանգների ելևմտական վիճակի մասին»:

Արխիվի աղբյուրագիտական եզակի արժեքը

Հայոց ցեղասպանության այս արխիվն իր ծավալով և տարաբնույթ վավերագրերի ընդգրկումով անգնահատելի արժեք ունի 1912-1922 թթ. հայ ժողովրդի համար ճակատագրական պատմաքաղաքական իրադարձությունների, օսմանյան և քեմալական իշխանությունների հայաջինջ քաղաքականության դեռևս շրջանառությունից դուրս մնացած մանրամասները վեր հանելու տեսանկյունից:

Բազմալեզու ձեռագիր և մեքենագիր (հայերեն, օսմաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, ինչպես նաև հայատառ թուրքերենով գրված) այս հավաքածուի մի շարք վավերագրերի հեղինակներն իրենց վերլուծություններով անդրադառնում են դեռևս աբդուլհամիդյան ժամանակաշրջանից ի վեր հայերի հանդեպ իրագործված բռնաձնշումներին և կոտորածներին՝ հաճախ կատարելով պատմական անդրադարձ հայ ժողովրդի պատմությանը: Մի շարք վավերագրեր հաղորդում են Առաջին աշխարհամարտից առաջ և հետո վիճակագրական տեղեկություններ հայերի մասին: Բազմաթիվ վավերագրեր և արձանագրություններ ներկայացնում են Հայկական հարցն իր զարգացման ընթացքով, ինչպես նաև 1912-1914 թթ. և 1918-1922 թթ. միջազգային ատյաններում հայկական պատվիրակությունների ծավալած աշխատանքները:

Արխիվում են պահվում ժամանակի հայ պաշտոնական, հասարակական-քաղաքական և հոգևոր հայտնի գործիչների, առանձին անհատների՝ տեղեկագրերը, դիմումները, նամակներն ու ծանուցումները, հեռագրերը՝ ուղղված Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքներ Հովհաննես արք. Արշարունուն և Զավեն արք. Տեր-Եղիայանին, ինչպես նաև պատրիարքարանի տեղեկագրերն ու ծանուցումներն օսմանյան իշխանություններին: Արխիվում են գետեղված Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե Սուրենյանցի հայկական նահանգներում բարենորոգումներին վերաբերող նամակագրությունը՝ ռուսական կառավարության և Կովկասի փոխարքայության միջև:

Ժամանակաշրջանի միջազգային ատյաններում Հայկական հարցի տարբեր հանգրվաններն ուսումնասիրելու առումով կարևոր մանրամասներ են պարունակում Հովհաննես արք. Արշարունու, Զավեն արք. Տեր-Եղիայանի, Սահակ կաթողիկոս Խապայանի, Պողոս Նուբար փաշայի, Գաբրիել Նորատունկյանի, Միհրան Տամատյանի, Արամ Անտոնյանի, Ավետիս Ահարոնյանի, Ալեքսանդր Խատիայանի և այլոց տեղեկագրերն ու նամակները, հեռագրերը՝ ուղղված նաև Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի կառավարություններին ու հասարակական կազմակերպություններին, Կ. Պոլսում Դաշնակից պետությունների դեսպանություններին, Բարձր հանձնակատարներին, Փարիզի վեհաժողովին, մի շարք համաժողովների, Ազգերի լիգային, «Հայասիրաց ընկերություններին» և այլն: Առկա են նաև Հայկական հարցին վերաբերող բազմաթիվ հուշագրեր, զեկույցներ, վիճակագույցներ: Բազմաթիվ էջեր ներկայացնում են Մերի պայմանագրին, Հայաստանի մանդատին, Կիլիկիայի ճակատագրին, հայ-հունական հարա-

բերություններին և «Ազգային օջախի» կազմությանն առնչվող հարցեր:

Արխիվում են պահվում որբերի, բռնի իսլամացված, թուրքերի և այլ մուսուլմանների մոտ արգելափակված կանանց ու երեխաների վիճակագրությունը, անվանացանկերը, նրանց փրկության պատմություններն ու պատրիարքարանի և այլ անհատների՝ այդ ուղղությամբ կատարած հսկայածավալ աշխատանքների, «Չեզոք տան» գործունեությունը ներկայացնող բացառիկ նյութեր: Մի շարք վավերագրեր լուսաբանում են «Մերձավոր Արևելքի Ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի» (Near East Relief) և այլ բարեգործական կազմակերպությունների աշխատանքները:

1919-1922 թթ. Կ. Պոլսի հասարակական-քաղաքական և հոգևոր կյանքի իրողությունները, այդ շրջանում գավառների և Կիլիկիայի կացությունը գրեթե ամենօրյա պարբերականությամբ ներկայացնում են Համազգային խորհրդի նիստերի ատենագրությունները (արձանագրություն): Այդ նիստերում ընթերցված ու քննարկված շատ տեղեկագրեր, նամակներ ու հեռագրեր մաս են կազմում այս հավաքածուի:

Երուսաղեմի պատրիարքարանում հանգրվանած այս արխիվում արժեքավոր են առաջնորդարաններից եկած նամակները, որոնք մանրամասնում են հայերի զանգվածային կոտորածները, բռնագաթը, ունեզրկումն ու բնաջնջումը և առնանգումը, Կիլիկիայում ֆրանսիացիների ու անգլիացիների իրականացրած գործողությունները, թուրքական կանոնավոր զորքի և չեթենների¹ ոճրագործությունը: Արխիվում հավաքվել են նաև հայ ժողովրդի հանդեպ իրագործված հանցագործությունները փաստող դատական հայցադիմումներ՝ ուղղված Օսմանյան կայսրության Արդարադատության և դավանանքների ու Ներքին գործերի նախարարություններին: Պահվում են նաև դրանց հետադարձ պատասխանները՝ պաշտոնական համարակալումներով: Վավերագրերը հաղորդում են նաև Հայոց ցեղասպանության ականատեսների վկայությունները:

«Տեղեկատու դիվանը» ի մի է բերել նաև օսմանյան դատարաններում մեղադրվող կողմի թղթածրարները և դատական նյութերը: Դիվանի անդամները իրավունք են ունեցել պատճենել և ձեռք բերել դատարանի փաստաթղթերը՝ հավաքելով շատ կարևոր վավերագրեր: «Թուրք Պատերազմական Ատեանի վարած դատավարութեանց ընթացքին 1919-1921, Հայեր իրաւական կողմ էին Ատեանի առջեւ եւ այս իսկ հանգամանքով իրաւունք ունէին թուրք վաւերագրերէն պաշտօնապէս վաւերացուած պատճեններ եւ օրինակներ ունենալու»²: Արխիվի թղթածրարները հիմնավոր ապացույցներ ու փաստեր են պարունակում Հայոց ցեղասպանության գլխավոր հանցագործների վերաբերյալ: Հայերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն և օսմաներեն բազմաթիվ անվանա-

¹ Չեթեն – ոչ կանոնավոր զինված խումբ, հրոսակախումբ, ավազակախումբ: Ունի նաև աշխարհագոր իմաստը: Տվյալ ժամանակաշրջանում օգտագործվել է ընդհանրապես զինված, բայց կանոնավոր զորքի մաս չկազմող խումբը բնորոշելիս:

² Գրիկեր, նշվ. աշխ., էջ 71:

ցանկեր և գործեր ներկայացնում են տեղեկություններ թուրք ոճագործների մասին: Տրվում են նրանց անուն-ազգանունները, զբաղեցրած պաշտոնը, հանցանքի տեսակը: Տարբեր թղթածրարներում տեղ են գտել Հայոց ցեղասպանությանն ու Հայկական հարցին առնչվող տվյալ ժամանակաշրջանի պարբերականներից էջեր, առանձին կտրված թերթոններ՝ տարբեր լեզուներով: Մի շարք վավերագրեր արտացոլում են Կ. Պոլսի պատրիարքարանի՝ Խորհրդային Հայաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու և Հայաստանի սովյալներին օգնություն ցուցաբերելու գործողությունները: Այսպիսով արխիվի յուրաքանչյուր վավերագիր եզակի արժեք ունի:

Ամփոփելով նշենք «Տեղեկատու դիվանը», հավաքելով մեծածավալ այս արխիվը, վստահ էր, որ մի օր արդարադատությունը հաղթելու է, և պատժվելու են Հայոց ցեղասպանությունն իրագործած հանցագործները: Հայոց ցեղասպանությունը կատարված իրողություն է, սակայն թուրքական պետական ժխտողական քաղաքականությունը, որին լծված է նաև թուրքական պատմագիտությունը, մի շարք օտար այլ հեղինակներ, աշխատում է ամեն օր՝ անխափան և անվրեպ՝ կիրառելով նաև ավելի «ճկուն» մեթոդներ, դիմելով հնարավոր ու անհնար միջոցների՝ ժխտելու Հայոց ցեղասպանությունը:

Այսօր համայն հայության և Հայաստանի Հանրապետության առջև ծառացած ճակատագրական զարգացումների արմատները համակողմանիորեն լուսաբանված են այս արխիվում պահվող բազմաթիվ էջերում: Արխիվի վավերագրերն արտացոլում են մեծ տերությունների և Օսմանյան կայսրության ու քեմալական Թուրքիայի միջև ռազմաքաղաքական գործողությունների հորձանուտում հայտնված հայության վիճակը: Այսօր ևս տարածաշրջանում չեն փոխվել հակամարտող ուժերը և նրանց շահերն ու քաղաքական նպատակները: Հետևաբար այս բացառիկ արխիվը կարող է նաև ուղեցույց դառնալ ներկա իրավիճակը ճիշտ գնահատելու համար: Այն ամբողջությամբ Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության անհերքելի ու անգնահատելի վկայարան է:

(Շարունակելի)

**Լուսինե Սահակյան – Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանում պահվող
«Տեղեկատու դիվանի»՝ Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության արխիվի
պատմությունն ու «Բովանդակությունը»**

Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանում պահվող 11 տուփ կազմող Հայակական հարցի և Հայոց ցեղասպանության՝ տարբեր լեզուներով բազմահազար վավերագրեր ընդգրկող արխիվը թվայնացվել է, և ընթանում են ցուցակագրման աշխատանքները: Այս արխիվը ստեղծել է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Զավեն արք. Տեր-Եղիայանի հովանու ներքո 1919 թ. կազմավորված «Տեղեկատու դիվանը»: Հոդվածում լուսաբանվում են «Տեղեկատու դիվանի» կազմավորման պատմությունը, գործառնություններն ու նպատակները, հրապարակվում է դիվանի վարիչ Կարապետ Նուրյանի տեղեկագրի բնագիրը, որն առավել համապարփակ է ներկայացնում այս կառույցի բուն նպատակը: Առաջին անգամ հրապարակվում է նաև արխիվի «Բովանդակությունը», որն ընդհանրացված ամփոփում է հավաքված վավերագրերի շրջածիրը: Երուսաղե-

մի Հայոց պատրիարքարանում պահվող այս արխիվն աղբյուրագիտական և պատմաքաղաքական անգնահատելի արժեք ունի 1912-1922 թթ. օսմանյան և քեմալական իշխանությունների հայաջինջ քաղաքականության՝ դեռևս շրջանառությունից դուրս մնացած մանրամասները վեր հանելու տեսանկյունից:

Лусине Саакян – *История и «Содержание» архива Армянского вопроса и Геноцида армян «Информационного бюро», хранящегося в Армянском патриархате Иерусалима*

Ключевые слова – Геноцид армян, Армянский вопрос, Иерусалим, Константинополь, «Информационное бюро», патриарх Завен, К. Нуриян, Г. Гергерян, документ, архив, опись

Многотысячные документы на разных языках из 11 коробок архива Армянского вопроса и Геноцида армян, хранящихся в Армянском патриархате Иерусалима, отсканированы, проводится работа по их описи. Архив создан «Информационным бюро», образованным в 1919 г. под покровительством Армянского Патриарха Константинополя, архиепископа Завена Тер-Егияяна. В статье освещаются история формирования, функции и цели «Информационного бюро», публикуется оригинал отчета заведующего Бюро Карапета Нурияна, в котором всесторонне представлена настоящая цель данной структуры. Впервые публикуется также «Содержание» архива, в котором дано обобщающее изложение охвата собранных документов. Хранящийся в Армянском патриархате Иерусалима архив представляет собой редкую источниковедческую и историко-политическую ценность с точки зрения выявления оставшихся за рамками научного оборота подробностей политики истребления армян, проводимой в 1912-1922 гг. османскими и кемалистскими властями.

Lusine Sahakyan – *History and “Content” of the Armenian Question and Armenian Genocide Archive of the “Information Bureau”, Stored at the Armenian Patriarchate of Jerusalem*

Key Words – Armenian Genocide, Armenian Question, Jerusalem, Constantinople, “Information Bureau”, Patriarch Zaven, K. Nuryan, G. Gergeryan, document, archive, inventory

The Armenian Question and Armenian Genocide archive, totaling 11 boxes of thousands of documents in different languages, stored at the Armenian Patriarchate of Jerusalem, was digitized. Presently the preparation of the catalogue of these documents is underway by a team led by this author. The archive was compiled by the “Information Bureau”, created in 1919 under the aegis of the Armenian Patriarch of Constantinople, Archbishop Zaven Ter-Yeghian. The article presents the history, functions and goals of the “Information Bureau”, and the original report of Karapet Nuryan. For the first time, the archive’s “Content” is published. The archive is invaluable as a unique source of political history of the era in unveiling new details of Ottoman and Kemalist rulers’ 1912-1922 policy towards the extermination of Armenians.

Ներկայացվել է 23.03.2022

Գրախոսվել է 24.03.2022

Հնդունվել է տպագրության 29.03.2022

Լուսինե Սահակյան – ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի հայ օսմանական առնչությունների բաժնի վարիչ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու (lsahakyan@ysu.am)